

УДК 811.161.2'367

Л. В. Умрихіна

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

СТАНОВЛЕННЯ ВЧЕННЯ ПРО РЕЧЕННЯ З МОДАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ ОПТАТИВА

Аналізуються синтаксичні конструкції з модальним значенням оптатива; визначаються основні критерії виокремлення речень із значенням оптатива з-поміж речень бажальної модальності.

Анализируются синтаксические конструкции с модальным значением оптатива; определяются основные критерии выделения предложений со значением оптатива среди предложений желательной модальности.

The object is syntactic structures with optative meaning. The objective is determination of the optative as a subjective modal meaning and defining means of its representation in syntactical structures.

Проблема визначення статусу речень із модальним значенням оптатива, або оптативних конструкцій, є актуальною з огляду на те, що в мовознавстві не існує усталеного погляду на граматичну природу синтаксичних конструкцій із суб'єктивно-модальним значенням оптатива.

Метою статті є визначення основних критеріїв виокремлення речень із значенням оптатива з-поміж речень бажальної модальності.

Питання кваліфікації оптативних конструкцій знайшло відображення в роботі класифікації синтаксичних конструкцій за типами модальних значень. У роботах Ш. Баллі, О. В. Бондарка, В. В. Виноградова, І. Р. Вихованця, О. Есперсена, Н. Ю. Шведової, В. Д. Шинкарука визнано, що модальні значення виражаються не тільки морфологічними засобами (формами дієслівних способів), а й синтаксичними (формами речень), лексичними, а також інтонацією. За словами В. В. Виноградова, «якщо категорія предикативності виражає загальну співвіднесеність змісту речення із дійсністю, то відношення повідомлення, що міститься в реченні, з дійсністю є передусім модальним відношенням» [10, с. 80]. Синтаксичний підхід до вивчення модальності дозволив розробити класифікацію модальних різновидів речення, згідно з якою відмінностям у модальній семантиці відповідають структурні моделі речення.

Говорячи про модальність як про встановлюване мовцем відношення змісту висловлення (його пропозитивної основи) до дійсності, лінгвісти наголошують на тому, що відношення до дійсності є результатом уявлення про неї саме мовця. Ця думка виходить ще з концепції В. В. Виноградова, який розглядав такі модальні значення, які виражаються у реченні тільки від «особи» відправника мовлення. Таке положення в узагальненому вигляді відображено в модальних значеннях, що включають в себе елементи мовної семантичної інтерпретації змістового плану речення. Поряд із модальними значеннями реальності/ірреальності виділяють такі модальні значення: необхідності, можливості, впевненості в достовірності, спону-

кальності, наказовості, бажальності, емоційної та якісної оцінки, ствердження, заперечення.

У сфері синтаксичного потрактування модальності окреме місце посідає модусно-диктумна концепція Ш. Баллі, розвинута ним унаслідок дослідження структури речення. За його концепцією, у будь-якому висловленні можна виділити основний зміст (диктум) і його модальну частину (модус), в якій виражається інтелектуальне, емоційне або вольове сприйняття диктуму [3].

Завдяки працям Ш. Баллі й В. В. Виноградова в лінгвістиці склалося уявлення про модальність як суб'єктивний компонент у змісті висловлення. Це відповідає також тлумаченню модальності сучасними логіко-граматистами, у працях яких розмежовуються такі поняття, як пропозиція (модель ситуації, події, певного стану речей) і модальна рамка, або пропозиціональне відношення: твердження, питання, прохання, наказ, припущення, обіцянка, побажання [2, с. 26–38]. Визначення модальності як суб'єктивного начала речення дало поштовх до подальшого вивчення усього набору суб'єктивно-модальних значень, вираження яких можливе в реченні, а також виявлення специфічних ознак кожного з цих значень, особливостей їх взаємодії в реченні. На цьому тлі було виявлено в реченні й таке модальне значення, як бажальне.

Якнайперше здатність виражати бажальне модальне значення було відмічено у сфері інфінітивних речень, для яких взагалі прикметним є вираження найрізноманітніших відтінків суб'єктивного відображення дійсності. Виявивши специфіку інфінітивних речень, що належать до кола «малих синтаксичних конструкцій» (найменування лінгвістичних студій 60–70-х років ХХ століття), О. М. Пешковський виділив інфінітивні речення в окремий клас. Вони постають в його концепції як особливий синтаксичний тип, що відрізняється від безособових речень. Однією з найхарактерніших особливостей речень цього типу названо багатство їхніх модальних значень, серед яких окремо виділяється відтінок бажаності дії, який може комбінуватися з усіма відтінками умовного способу (рос. сослагательного), оскільки «у кожному такому реченні можлива частка **бы** як залишок умовної форми дієслова, яке тут колись було, наприклад: *Одну минуту, еще одну минуту **видеть** ее, **проститься**, **пожмат** ей руку...* (Лермонтов); ***Нам бы**, братцы, так **полетать**...* (Горький); ***Не крепиться бы тебе**, — говорит, — человек, **жить бы тебе со мной на веселии до конца дней*** (Тургенев)» [14, с. 381–385]. Учення автора містить перші спроби схарактеризувати модальне значення бажальності в його широкому розумінні. Однак про виокремлення з-поміж загального значення бажальності оптативних конструкцій, тобто тих, що виражають це значення у певний спосіб, ще не йдеться.

У «Курсі сучасної української літературної мови», редагованому Л. А. Булаховським, інфінітивні речення також розглядаються як найбільш плідна синтаксична конструкція за здатністю вираження різних модальних відтінків. У тому числі відзначено, що частотним є використання інфінітива як присудка в реченнях, що виявляють бажання мовця, наприклад: *Коня **б сидлати** і, здійнявши руку, **Кришить** панів, як сказано, до пня* (А. Малишко); *Ох-ох! старі, старі! **Сидіть би** вам тільки на печі та жувать калачі* (Т. Шевченко); *Товариша живого ми принесли на руках. Тут би й слава. Тут **би** й пісню **обірвати*** (П. Шеремет) [12, с. 62].

Академік В. В. Виноградов при розподілі інфінітивних речень за структурою головного члена на дві основні групи: речення з часткою **бы** (**б**) і речення без цієї частки – у межах останньої виявив бажальне значення, у тому числі з відтінками доцільності, побоювання, повинності, наприклад: *[Софія] **Вот вас бы с тетушкою свесть**, **Чтоб** всех знакомых перечесть* (А. Грибоедов); *...Нет! Уж коли зло пресечь: **Забрать все книги бы да сжечь*** (А. Грибоедов); *Могила на славу готова,*

– «*Не мне б эту яму копать!* – (у старого вырвалось слово). *Не Проклу бы в ней почивать...*» (Н. Некрасов); *Взорвать бы это место порохом, право!* (В. Короленко); [*Елена Андреевна.*] *Улететь бы вольною птицей от всех вас, от ваших сонных физиономий, от разговоров, забыть, что все вы существуете на свете* (А. Чехов); *Жара, дедушка Лодыжкин... нет никакого терпения! Искупаться бы...* (А. Куприн). Усі ці речення виражають «бажання мовця, щоб дія, названа інфінітивом, здійснилась або не здійснилась» [10, с. 49–52].

У подальших працях мовознавців також спостерігається поділ інфінітивних речень за структурним критерієм – наявністю/відсутністю частки *би* (Г. П. Арполенко, І. Р. Вихованець, П. С. Дудик, В. П. Забеліна, Б. М. Кулик, К. О. Тимофєєв, К. Ф. Шульжук, М. Т. Чемерисов). Особливість граматичної побудови інфінітивних речень передбачає й специфічну семантику, пов'язану з вираженням суб'єктивно-модальних значень. Для інфінітивних речень із часткою *би* характерними вважають такі модальні значення: «бажаної для мовця дії (*Ах, мені б сосною стати, на горі з сосною, з високості зачепити хмари головою* (Бровка)), бажання перебувати в якомусь стані (*Тільки б ось, здається, жити* (П. Тичина)), побоювання з приводу нездійснення дії (*Поїхати нам потрібно, та тільки не програти б змагання*)), пораду виконати якусь дію (*Сидіть би вам тільки на печі та жувать калачі* (Т. Шевченко))» [11, с. 99]. Пізніші роботи мовознавців виявили ще такі модальні відтінки основного бажального значення: «співчуття, жалю (*А жити б такому та жити* (Марко Вовчок)), нарікання (*Плакати б, та стидно* (П. Мирний)), погрози (*Провалитися б тобі на цьому місці!* (Ю. Смолич)), пропозиції (*Зробити б експеримент!* (О. Гончар)), поради (*Тут би школу зробити* (М. Коцюбинський)), перестороги (*О бити б вас обох та бити! Горілочки не треба вельми пити* (Л. Глібов)), побоювання (*І поволі рушив собі задки: «Тільки б не протавити спектакль»* (Б. Олійник))» [1, с. 32–34].

Із поступовим посиленням інтересу до вивчення співвідношення форми та змісту речення (починаючи з 70-х років ХХ ст.) основною проблемою досліджень стає з'ясування семантичної специфіки синтаксичних одиниць. У зв'язку з цим усе більшої ваги набирає питання визначення модального рівня змістової організації речення. На цьому тлі в теоретичних розробках із синтаксису з'являються відомості про окремі модальні типи речень, в їх числі – й речення бажальної модальності. Внаслідок вивчення лінгвістичних явищ шляхом «від змісту до форми», а не навпаки, як у випадку з інфінітивними реченнями, було виявлено інші синтаксичні конструкції, здатні репрезентувати бажальну модальність, а пізніше – й суто оптативну. Це зокрема прості речення з головним членом-дієсловом у формі кон'юнктива (*Хоча б світало*).

Визначивши модальність як «прояв суб'єктивно-об'єктивних відношень відображеного в реченні явища до дійсності», мовознавці почали кваліфікувати речення за приналежністю до певного модального типу за умови «наявності синтаксично оформленого способу модальної співвіднесеності змісту речення з об'єктивною дійсністю» [17, с. 120].

Із огляду на те, що «модальності речень передають різні відношення висловлених думок до дійсності і ця різниця спричинена більшою або меншою роллю суб'єктивного фактора в модальному суб'єктивно-об'єктивному відношенні», було встановлено ієрархію модальних значень у реченні: від реальної модальності як констатуючої до переповідної, якій властиве найяскравіше вираження суб'єктивного плану думки. Бажальна модальність, що виражається у реченні як «бажання суб'єкта мовлення щодо встановлення відповідності основного змісту речення з дійсністю (реальністю)» [17, с. 123–127], знайшла своє місце у сфері де-

терміновано констатуючих значень, хоча позначена відносно більшою роллю суб'єктивного фактора, оскільки включає вольовий аспект. Виділений тип речень бажальної модальності ілюструють такими прикладами: *Подати б Денисові якийсь знак* (О. Гончар); *Швидше б прийшла весна; Пішов би ти за ним!; Коли б таке пропало зло!* (І. Котляревський); *Коли б хоч гірше, так інше!* (М. Коцюбинський); *Якби то знаття; Хоча б малесенький розмай для нерозважних дум!* (П. Грабовський); *Аби лиш вернути мені п'ятнадцять коней вороних* (О. Довженко) [17, с. 123–127].

Очевидним є те, що у виділенні модального типу речень не вважають релевантною ознакою наявність у реченні слів модальної семантики, які виступають у ролі повнозначних членів типу *бажати, хотіти, бажано, бажаний*. Як свідчать висновки вчених, такі лексичні засоби творення модальної семантики можуть надавати реченню модального значення, але не творять синтаксичного типу модальності. Найчіткіше модальність речень (як синтаксичне значення) виражається формами способу дієслова [17, с. 122].

Продовжуючи вивчення речення в аспекті розгляду модальності як зовнішньо-синтаксичної його характеристики, учені пропонують надати значенню бажальності статус суб'єктивно-оцінного модального значення, що виступає частковою реалізацією розповідності як одного з трьох основних різновидів модального повідомлення [16, с. 24]. В. А. Белошапкова відмежовує речення бажальної модальності від розповідних, а також спонукальних, виділяючи їх за модальним принципом. На її думку, це різні модальні типи речень, які протиставлені один одному: «розповідні мають модальність індикатива, спонукальні – модальність спонукання, оптативні – модальність бажальності» [5, с. 94].

Н. Ю. Шведова відмічає, що значення бажальності має різний ступінь вираження і, відповідно, по-різному оформляється. Речення із значенням бажання, які утворюють окремий тип непитальних речень із точки зору характеру поданої інформації, мають специфічну форму граматичної організації – синтаксичний бажальний спосіб (*Был бы он учителем! Если бы он был учителем!*). У той же час бажальність може виражатися лексичними засобами (*Хочу, желаю, мечтаю... чтобы он был учителем*). Речення з лексичним вираженням бажального значення відносять до розповідних [15, с. 88]. Як доводить аналіз фактичного матеріалу, розмежування двох типів речення, а саме речень, оформлених у вигляді синтаксичного бажального способу та речень із лексичним вираженням бажального значення, виправдане зокрема тим, що в оптативних реченнях, які репрезентують синтаксичний тип бажальної модальності, наявна експресія, найвищий ступінь бажання, тоді як у розповідних реченнях із модальними дієсловами бажальності міститься інформативне повідомлення про бажання. У зв'язку з цим відмічають, що «оптатив має значення емоційно забарвленої далекої від реальності спрямованості до певної дійсності» [6, с. 102].

Відповідно до виділення бажальних речень як одного з комунікативних типів речення автори «Русской грамматики» виділяють синтаксичний бажальний спосіб у модально-часовій парадигматичній системі простого речення, вважаючи його спеціальним засобом оформлення речень ірреальної бажальності [15]. Модально-часова парадигма речення «об'єднує ряд форм, що виражають різновиди значення категорії модальності (способу): 1) дійсний спосіб (індикатив), який вказує на реальність дії, процесу або стану і виражає її у формах теперішнього, минулого й майбутнього часу; 2) умовний спосіб, що позначає можливу дію, процес чи стан за певних умов; 3) бажальний спосіб, який стосується бажаної дії, процесу чи стану; 4) спонукальний спосіб, що виражає спонукання, наказ, прохання» [8, с. 161].

Категорія синтаксичного способу як складник модальності є парадигмоутворювальною категорією простого речення. Поняття синтаксичного способу вперше

ввів О. О. Шахматов, протиставивши морфологічний спосіб синтаксичному як такому словесному способу, яким «взагалі може бути виражене почуття зв'язку між суб'єктом і предикатом» [18, с. 481].

Незважаючи на те, що форми способу традиційно розглядаються як дієслівні, однак значення цих форм стосуються речення в цілому, тобто реалізація способових значень відбувається вже на найвищому мовному рівні, де дієслівні способові форми є засобами вираження реальної та ірреальної модальності. Таке положення, у свою чергу, відповідає твердженню вчених про те, що «морфологія найтісніше пов'язана з синтаксисом, оскільки вона існує передусім у вигляді техніки для синтаксису» [9, с. 42]. Впливом семантико-синтаксичних явищ позначено й становлення способової парадигми, оскільки саме у вигляді синтаксичних конструкцій закріплюється семантико-граматична сутність будь-якої морфологічної категорії. Спосіб дієслова, беручи участь в оформленні центральної частини речення, а, відповідно, і його предикативності, на рівні мовного функціонування перестає бути абстрактним поняттям і набуває функціональної спеціалізації у взаємодії із цілим комплексом синтаксичних та морфологічних категорій.

Звертаючи увагу на важливість розрізнення морфологічних способів, якими виражається почуття зв'язку між суб'єктом і предикатом у формах дієслова, й синтаксичних способів, якими взагалі може бути виражене таке почуття, О. О. Шахматов запропонував виділити синтаксичний бажальний спосіб як співвідносний морфологічному умовному (рос. *сослагательному*). «За допомогою цього способу мовець виражає своє бажання того, щоб установився зв'язок певної дії/стану з суб'єктом, яким може бути і він сам, і будь-яка інша особа або предмет» [18, с. 481–484].

Синтаксичний бажальний спосіб, який було виділено в результаті з'ясування диференційних ознак комунікативних типів речення та вивчення їх щодо співвідношення різних модальних значень, має свою специфіку вираження. Його складають власне абстрактний зразок речення і, відповідно, вихідна форма побудованого за ним речення та форма морфологічного бажального способу дієслова як основи формування предикативного центра речення. Засоби утворення форми синтаксичного бажального способу окреслено в «Русской грамматике». Основні з них такі: видозміна головного члена речення, вираженого дієвідмінюваною формою дієслова: постановкою його у формі умовного (рос. *сослагательного*) способу (-л + *бы*) (*Учился бы сын!*; *Лишь бы не шумели!*; *Если бы было с кем поговорить!*); введення в речення, яке не має в своїй структурі дієвідмінюваної форми дієслова, службового дієслова *быть* у формі умовного (рос. *сослагательного*) способу: *Был бы ты моим другом! Лишь бы только дети были здоровы! Вот бы друзья были рядом!* сполучення частки *бы* з інфінітивом (*Что бы тебе помолчать!*); введення в речення частки *бы* без сполучення з дієвідмінюваним дієсловом (*Денег бы побольше! Вот бы сейчас чаю! Хорошо бы тебе помолчать!*) [15, с. 105–106].

Визначення інфінітивних речень із значенням бажальності (речень, які утворюються на основі сполучення інфінітива із часткою *би*) як складника синтаксичного бажального способу підтримують не всі мовознавці. Так, В. М. Брицин аналізує ряд особливостей таких синтаксичних конструкцій, що дозволяють відносити їх до окремого типу інфінітивних речень. На його думку, включенню цих інфінітивних речень до складу модальної парадигми суперечить їх формальна неспіввіднесеність, наприклад, у видовій приналежності. Відмінними мовознавець вважає і модальні значення, наводячи такий приклад: *Загадать бы такое желание, Да не знаю, чего пожелать* (С. Есенин). Мовознавець вважає, що таке речення «не може

бути інтерпретоване як думка про доцільність деякої визначеності, каузованості або можливості дії *загадать*» [7, с. 243].

В українському мовознавстві бажальні речення – синтаксичні конструкції, які виражають модальне значення бажальності – одними з перших запропонували долучити до розповідних, питальних, спонукальних у класифікаційній системі простих речень за метою висловлювання вчені І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. Ідею такого поділу простих речень на основі комунікативної настанови підтримала більшість мовознавців (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко, А. П. Загнітко, М. У. Каранська, В. І. Кононенко, К. Ф. Шульжук). На основі комунікативної настанови ґрунтується комунікативна парадигма речення, відповідно до якої розрізняються п'ять реченнєвих форм: розповідна, питальна, спонукальна, оптативна й умовна.

Активне вживання в лінгвістиці терміна *оптативні речення* пов'язано з усвідомленням значущості дієслівного способу у вираженні комунікативної функції речення. Стало зрозумілим, що оптативні речення потребують виокремлення як тип речень, специфічний як за змістом, так і за формою. Якщо при розгляді речень бажальної семантики зовсім не враховуються їх граматичні особливості, говорять про речення бажальної модальності, або бажальні речення. Оптативні речення визнають «яскраво схарактеризованим комунікативним типом, представленим кількома різновидами-варіантами основного значення», в оформленні модальної бази яких «частіш за все бере участь кондиціонал (умовний спосіб дієслова), внаслідок чого засобом морфологічної форми в модальну базу вноситься значення потенційності/гіпотетичності: *Если бы вы поехали учиться! Если бы я знал, чем все это кончится! Только бы не война! Только бы их спасли! Хоть бы она пришла! Хоть бы скорее прошел фронт! Лишь бы вы чувствовали, что поступаете правильно! Лишь бы не дрался! Хоть бы одним взглядом на Москву взглянуть!*» [4, с. 57–58]. Відмічають також, що морфологічна форма, являючи собою так званий фон для формування власне оптативного значення речення, не є єдиним засобом оформлення оптативного висловлення. Важливу роль у цьому відіграють і різні модальні частки, і своєрідне інтонування [4, с. 57]. Отже, було встановлено, що оптативні речення як комунікативний тип виражаються граматичними засобами з участю інтонаційних.

Виявленню додаткових ідентифікаційних ознак оптативних речень сприяв порівнювальний аналіз цих конструкцій з умовними і спонукальними реченнями. Стосовно розмежування оптативних та умовних речень мовознавці зазначають те, що «окрім специфічної інтонації завершеності, абсолютної синтаксичної позиції й незалежної модальної характеристики, зміст оптативних конструкцій співвіднесено також із самою дійсністю і представлено як «ствердження» у своїй сутності. Їх суб'єктно-предикатний зв'язок характеризується як «бажаний»: *«Если б поезд не ушел!... И как только он подумал об этом, лязгнули буфера, и вагон тихо поплыл прочь* (Ю. Нагибин). Синтаксичними синонімами й можливими трансформами таких висловлень є конструкції з частками *хоть бы, вот бы*, наприклад: *Хоть бы поезд не ушел*» [13, с. 11].

Розгляд та кваліфікація оптативних речень у площині модально-орієнтованих речень є прийнятою в традиційному мовознавстві позицією. Оптативні речення визнано багатьма українськими, а також зарубіжними вченими як синтаксичні конструкції, що виражають модальність бажальності (І. Р. Вихованець, Н. В. Гуйванюк, О. Есперсен, А. П. Загнітко, М. Ф. Кобилянська, В. І. Кононенко, М. А. Кронгауз, Т. І. Распопова, Я. Светлик, І. І. Слинько, К. Ф. Шульжук).

Трапляються випадки підміни термінів *бажальні речення / оптативні речення*, що пов'язано з невизначеністю головної суті оптативних речень в єдності фор-

мального й семантичного рівнів організації. Для точної дефініції оптатива й, відповідно, оптативних речень (як граматичної форми втілення цього значення) необхідним є врахування як модальнозначеннєвої специфіки оптатива й формування на її основі комунікативного типу речень, так і морфолого-синтаксичної природи оптативних конструкцій.

Отже, правомірно визначити оптативні речення як комунікативний тип синтаксичних конструкцій, призначений для вираження модального значення оптатива, структурованих відповідно до форми синтаксичного бажального способу, в основі утворення якого, у свою чергу, лежить бажальний спосіб дієслова: дієслово у формі минулого часу + *би*, інфінітив + *би*. Оптативні речення являють собою одну з форм модально-часової парадигми.

Бібліографічні посилання

1. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г. П. Арполенко, В. П. Забеліна. – К. : Наук. думка, 1982. – 131 с.
2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 416 с.
4. Безпояско О. К. Грамматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
5. Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис / В. А. Белошапкова. – М. : Высш. шк., 1977. – 248 с.
6. Беляева Е. И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 180 с.
7. Брицин В. М. Односкладні речення слов'янських мов у функціонально-граматичному та етнолінгвістичному аспектах / В. М. Брицин, В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 86–95.
8. Вихованець І. Р. Грамматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
9. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
10. Грамматика русского языка. Синтаксис / под ред. В. В. Виноградова, Е. С. Истриной. – М. : Изд-во АН СССР, 1966. – Т. II. – 440 с.
11. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / Б. М. Кулик. – К. : Рад. шк., 1965. – 283 с.
12. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. шк., 1951. – Т. II. Синтаксис. – 408 с.
13. Лопухина Р. В. Семантика и функции конструкции с частицей *бы* в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Русский язык» / Р. В. Лопухина. – М., 1985. – 19 с.
14. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 510 с.
15. Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки) / [Жовтобрюх М.А., Вихованець І.Р., Грищенко А.П., Єрмоленко С.Я.]. – К. : Наук. думка, 1975. – 221 с.
16. Русская грамматика : в 2 т. – М. : Наука, 1980. –Т. II. Синтаксис. – 709 с.
17. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 513 с.
18. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – Л. : Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса, 1941. – 606 с.

Надійшла до редколегії 24.11.08